

A scenic landscape photograph of a forest stream. In the foreground, a small stream flows over mossy rocks. A stone bridge with three arches spans the stream. In the background, a wooden cabin with a thatched roof is nestled among tall trees. The text "Kulturminneplan for Audnedal kommune 2019-2024" is overlaid on the upper part of the image.

Kulturminneplan for Audnedal kommune 2019-2024

Offentlig høring og ettersyn i perioden 03.05.2019 – 06.06.2019
Vedtatt av kommunestyret 20.06.2019

Innhold

Om plan og prosess	6
Mål.....	6
Plantype og avgrensning	6
Prosess og medvirkning.....	7
Forholdet til andre planer og lovverket	7
Kommunale planer	7
Regionale planer.....	8
Lovverket.....	8
Internasjonale avtaler	9
Konsekvenser av planen.....	10
Rullering.....	10
Audnedal i historisk perspektiv	11
Øverst i Audnedalen.....	11
De eldste tider	11
Boplasser fra steinalderen.....	11
Gravhauger og gravfunn.....	12
Middelalderen	13
Mot nyere tid.....	14
Hovedveier og samferdsel.....	14
Jordbruket	14
Skogens betydning	15
Barnevandringene og utvandring til Holland	15
Endringer på 1800-tallet.....	16
Vekkelser og organisasjonsliv.....	16
Skolestellet	17
Nye kommunikasjoner	18
Hamskiftet	19
Audnedøler i Amerika.....	20
Noen hovedtrekk ved utviklingen etter 1900	20
Sentralisering og fraflytting.....	20
Sørlandsbanen kommer	21
Kommunesammenslåingen.....	22
Fra bygdehåndverk til industri	22
Status og utfordringer	23
Hva er et kulturminne?.....	23

Utfordringer.....	25
Endringer i bosetning, infrastruktur og næringsliv.....	25
Kjente kulturminner og datagrunnlag	26
Askeladden	26
Sefrak.....	26
Kommunalt vern.....	27
Lokalt prioriterte kulturlandskap	27
Kommunens rolle	28
Kommunen som eier	28
Tilrettelagte kulturminner	28
Samarbeid.....	29
Tilskuddsordninger og økonomiske virkemidler	29
Prinsipper for istandsetting og vedlikehold	30
Nettressurser.....	31
Strategier for kulturminnevern i Audnedal	32
Vern	32
Forvaltning.....	32
Formidling.....	32
Verdiskaping	32
Tema og prioriterte kulturminner	32
Sveindal	34
Konsmo sentrum	35
Nordmannsvegen	35
Barnevandrerstien.....	35
Flottorp.....	35
Grindheim.....	36
Audnedal stasjon/Øydneskleiv	37
Ytre Ågedal/Ågedalstø.....	37
Smedsland	37
Refsnes	38
Dalan.....	38
Listad	38
Espeland/Skarstad	38
Eikeland/Bjodan	38
Gislefoss.....	38
Øvre del av Trylandsvannsdraget.....	38

Selandsdalen skolehus.....	38
Strisland gårdskraftverk	38
Skår	38
Andre viktige kulturminner	39
Handlingsplan	40
Tiltak i utvalgte kulturmiljøer	40
Overordnede tiltak.....	40
Tiltak i utvalgte kulturmiljøer	41
Litteratur.....	44

Om plan og prosess

Mål

Det overordnede målet med kulturminneplanen er å forvalte kulturminnene på en slik måte at de kan være til nytte og glede for nåværende og kommende generasjoner. Planen skal være et bidrag til å synliggjøre kulturarven, sette fokus på å ta vare på kulturminner og formidle lokal historie og identitet. Kulturminneplanen bør brukes aktivt i turisme og reiseliv, og være et redskap i arbeidet med å skape engasjement rundt kulturminner.

Husmannsstova i Konsmoparken. Foto: Maren Holte

Planen er en oversikt over noe av det som skaper audnedørens identitet, og skal bidra til å vekke interessen for kulturminner og lokal historie blant kommunens innbyggere. Kulturminner og kulturmiljøer gir oss forankring i tilværelsen. De er en felles kunnskaps- og erfaringsbank, og de er møteplasser mellom fortid, nåtid og fremtid. Det er et mål at kulturarven i Audnedal tas i bruk, aktiveres og deles med egne innbyggere og andre.

Plantype og avgrensning

Kommunes plan for kulturminner og kulturmiljø (kulturminneplanen) skal være en tematisk plan som omfatter hele kommunen. Planen tar utgangspunkt i eksisterende kunnskap og tilgjengelige registreringer, men i handlingsdelen blir det bl.a. skissert et videre opplegg for kulturminnetyper og områder som er dårlig kjent.

Planen omhandler kulturminner fra både eldre og nyere tid. Hovedvekten ligger likevel på kulturminner fra nyere tid, dvs. slike som ikke allerede er sikret gjennom annet lovverk. Det er lagt vekt på å finne frem til miljøer der kulturminner inngår i en større sammenheng.

Kulturminneplanen skal være retningsgivende for byggesaksbehandling og planarbeid i kommunen.

For å sikre utvalgte og prioriterte kulturminner og kulturmiljø etter plan- og bygningsloven, bør disse vises som hensynssone i kommuneplanens arealdel, og eventuelt følges opp gjennom regulering.

Kommunedelplanen omhandler følgende tema:

- Byggeskikk og kulturmiljø
- Forsamlingshus
- Veier og samferdsel
- Tekniske og industrielle kulturminner
- Immateriell kulturarv

Det er valgt ut større miljøer som vi mener representerer disse temaene godt, og pekt på enkeltminner med særlig stor betydning for lokal historie og identitet, og i handlingsdelen pekes det på hvordan de bør behandles i planperioden.

Prosess og medvirkning

Arbeidet med kulturminneplanen er politisk forankret gjennom vedtak i kommunestyret 14. desember 2017. Det ble søkt om tilskudd fra Riksantikvaren til arbeid med kulturminneplan i januar 2018. Riksantikvaren vedtok i april samme år å gi 100.000 kr i tilskudd til arbeidet. Arbeidet med selve kulturminneplanen begynte i juni 2018. Multiconsult v./Frans-Arne Hedlund Stylegar har vært engasjert for å føre planen i pennen og gi faglige råd underveis.

En kulturminneplan er avhengig av lokal forankring og kunnskap, samt involvering fra frivillige lag og foreninger. Det var ønskelig å ha med representanter fra Audnedal Historielag, Stiftelsen Det Gamle Posthuset og Sveindal Museum i arbeidsgruppen. Deres oppgave har vært å samle inn informasjon om kulturminner, samt gi innspill til hvilke kulturminner og –miljøer som skal prioriteres og til handlingsplanen.

Arbeidsgruppen har hatt følgende sammensetning:

Ingrid Lyngmo (Audnedal kommune), Tor Oddleiv Brandsdal (Audnedal historielag), Elisabeth Håland (Sveindal museum), Reidar Jensson Ågedal og Maren Holte (prosjektleder/Felles planressurs).

Prosjektleder har deltatt på samlinger, kurs og seminarer om kulturlandskap, kulturminner og tilrettelegging. Arbeidsgruppen har hatt et av arbeidsmøtene på Selandsdalen skulehus, og deltatt på en felles temasamling med arbeidsgruppene i Hægebostad og Åseral kommuner og Vest-Agder fylkeskommune, der handlingsplan var tema.

Forholdet til andre planer og lovverket

Kommunale planer

Kommuneplanen (2009-2020) har visjonen «Audnedal – framover!», og legger blant annet opp til økning av innbyggertallet i kommunen. Den vektlegger også det gode kulturtilbudet i Audnedal, og nevner flere tiltak som har relevans for kulturminnearbeidet, først og fremst utvikling av barnevandrerstiene og øvrige kulturhistoriske stier.

I den vedtatte kommunedelplanen for idrett og fysisk aktivitet er Hanekilen, der det også finnes flere viktige historiefortellende kulturminner, nevnt spesielt.

For øvrig er det særlig innenfor landbruket at det har vært fokus på kulturminner i kommunen, og den vedtatte kulturlandskapsstrategien (2017-2020) peker på flere viktige kulturlandskap/kulturmiljøer, samt legger føringer for tiltak i form av skjøtsel og istandsetting.

Regionale planer

Den regionale strategien Kulturarv 2020 ble vedtatt i fylkestinget i 2014, som en oppfølging og konkretisering av målene i regionplan Agder 2020. Dokumentet staker ut kursen som denne delen av fylkeskommunen skal følge i årene som kommer. Strategien skal sikre at Vest-Agders kulturarv blir tatt vare på, formidlet og brukt på en effektiv og god måte. Et hovedgrep er bl.a. å sørge for bedre lokal forankring gjennom samarbeid med kommuner og frivillige organisasjoner.

Riksantikvarens strategi for arbeid med kulturarv i kommunene 2019-2022 beskriver hvordan Riksantikvaren vil prioritere innsats og ressurser i arbeidet rettet mot kommunene. Strategien inneholder også forventninger til hvordan fylkeskommunene kan arbeide med kulturminne i kommunene, og gir råd til kommunene i deres arbeid.

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2019-2023 ble vedtatt ved kongelig resolusjon i mai 2019. Dokumentet fremhever blant annet at kommunene har hovedansvaret for å identifisere, verdsette og forvalte verneverdige kulturminne, kulturmiljøer og kulturhistorisk landskap i tråd med de nasjonale mål. Videre er det en forventning at planer og beslutninger bygger på et godt og oppdatert kunnskapsgrunnlag.

Regionplan Agder 2030 er planlagt vedtatt i juni 2019. Det er spesielt satsingsområdene «Kultur» og «Attraktive og livskraftige byer, tettsteder og distrikter» som er relevante for kommunens arbeid med kulturminner og kulturmiljøer.

Lowerket

Både nasjonale og internasjonale avtaleverk forplikter oss til å ta vare på viktige kulturminner. Nedenfor blir de to viktigste lovene i denne sammenhengen omtalt, med en kort beskrivelse av hva de omfatter. Kulturminneloven er en særlov og dermed overordnet plan- og bygningsloven. I tillegg til nasjonale lovverk finnes flere internasjonale konvensjoner og avtaler som Norge har forpliktet seg til å følge, og som gir føringer for kulturminnearbeidet.

Lov om kulturminner (kulturminneloven) (www.lovdatab.no/)

Lovens formål (§1) er at «kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.»

Loven blir forvaltet av Klima- og miljøverndepartementet som overordnet myndighet, med Riksantikvaren som faglig sekretariat og overordnet direktorat for den utøvende virksomheten, og med fylkeskommunene, Sametinget og de arkeologiske og marinarkeologiske landsdelsmuseene som regionale forvaltningsledd.

Kulturminneloven blir altså ikke forvaltet av kommunen, men kan påvirke saker kommunen skal behandle, bl.a. etter plan- og bygningsloven. Kommunen må forholde seg til kulturminneloven i alle saker der fredete bygninger, anlegg eller miljøer er berørt, og må dessuten melde fra til

kulturminnemyndighetene dersom ikke-fredete bygninger fra før 1850 blir planlagt revet eller vesentlig endret (kulturminneloven §25).

Lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven) (www.lovdata.no/)

Plan- og bygningsloven inneholder flere paragrafer som dreier seg om vern av kulturminner og kulturmiljøer. I de kulturminnesakene som blir behandlet av Audnedal kommune, må kravene som stilles være hjemlet i plan- og bygningsloven. Dette omfatter enkeltsaker som bygge- og rivesaker, konsekvensutredninger og forslag til reguleringsplaner.

I plandelen er §3-1, 11-8, 11-9, 12-6 og 12-7 aktuelle, fordi de omhandler regulering til bevaring gjennom hensynssoner.

Byggesaker som omfatter kulturminner, behandles etter §31-1, som sier at «ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart.»

Ansvaret for planlegging og byggesaksbehandling etter plan- og bygningsloven ligger hos kommunestyret, men er i stor grad delegert til Driftsutvalget og Rådmannen.

Det er i økende grad behov for å se et saksfelt i sammenheng med andre lokale, regionale og nasjonale samfunnsinteresser. Følgende lover og stortingsmeldinger har eller kan ha direkte konsekvenser for arbeidet med kulturminner:

- Naturmangfoldloven (2009) skal sikre at biologisk, landskapsmessig og geologisk mangfold og økologiske prosesser tas vare på
- Stortingsmeldingen Leve med kulturminner (St.m. nr. 16, 2004-2005) inneholder formuleringer og vurderinger av verdigrunnlag, mål og strategier for en fornyet kulturminnepolitikk.
- Stortingsmeldingen Framtid med fotfeste (St.m. nr. 35, 2012-2013) dreier seg bl.a. om hvordan målene om å begrense tapet av verneverdige kulturminner skal nås, og om sikring og vedlikehold av fredete kulturminner.

Internasjonale avtaler

Internasjonalt finnes flere avtaler som Norge har sluttet seg til, og som gir føringer spesielt på statlig nivå, men der det for kulturminnevern og andre spesifiserte fagfelt også kan ligge viktige føringer for lokal håndtering:

- UNESCO-konvensjonen om vern av immateriell kulturarv (2003), der målet er å verne den rikdommen som immateriell kulturarv innebærer, og å være en kilde til utvikling og dermed en ressurs for mange folkegrupper
- UNESCO-konvensjonen om vern av verdens natur- og kulturarv (1972), som knytter sammen vern av naturen med vern av kulturminner
- Den europeiske landskapskonvensjonen (2004), der formålet er å verne, forvalte og planlegge landskap og organisere europeisk samarbeid på disse områdene
- Venezia-charteret (1964) inneholder prinsipper for konservering og restaurering av kulturminner
- Malta-konvensjonen (1992) forutsetter at den arkeologiske kulturarven skal ivaretas som kilde til Europas felles hukommelse og være et utgangspunkt for historiske og vitenskapelige studier.

I Audnedal kommunes kulturminneplan legger en til grunn at kulturminnene er et utgangspunkt for opplevelser, kunnskap og verdiskaping her og nå, men også en ressurs vi forvalter på vegne av dem

som kommer etter oss. Både kommunen og innbyggerne har et ansvar for å ta vare på kulturarven på en god måte. Men ikke alle spor etter fortiden kan tas vare på, og det er viktig at beslutninger om hva som skal prioriteres, blir gjort med utgangspunkt i faglige anbefalinger og veies opp mot andre hensyn i en helhetlig vurdering.

Konsekvenser av planen

Planen skal bidra til lokal bevissthet om hvilke kulturhistoriske verdier vi har i kommunen, og om hvordan disse kan og bør forvaltes til beste for oss selv og kommende generasjoner.

Kulturminneplanen har også en egen handlingsdel, som skal følges opp hvert år.

Ansvar for å følge opp planen ligger både på kommunen, innbyggerne og regionale myndigheter. Tilgang til ressurser til oppfølging vil være avhengig av de årlige budsjettvedtakene i kommunestyret.

Kulturminneplanen skal også være et godt grunnlag for å søke på nasjonale og regionale midler til oppfølging og forvaltning av kulturminnene.

Rullering

Rullering av kulturminneplanen skal vurderes i planstrategien hvert fjerde år. Handlingsplanen skal vurderes i kommunens årlige budsjett og økonomiplan.

Det gamle posthuset. Foto: Maren Holte

Audnedal i historisk perspektiv

Øverst i Audnedalen

Det landskapet som ble formet gjennom siste istid, for mer enn 10 000 år siden, har til enhver tid satt rammer og gitt muligheter for liv og bosetning i Audnedal. Den mektige innlandsisen formet de mange små dalførene på kryss og tvers, som preger øvre deler av kommunen og gjør at Grindheim nesten kan minne om et slags Telemark i miniatyr. Lenger sør i dalen er det istidsavsetninger i form av endemorenen Raet som demmer opp Ytre Øydnevatn, så vel som Mannflåvatnet og Lygnevatnet i nabodalførene.

I Konsmo er landskapet preget av Audnas trange dalføre, som vider seg ut og skaper rom for større sammenhengende dyrkningsflater kun ved Viblemo og mellom Konsmo og Ytre Øydnevatn. Landskapet løfter seg bratt på begge sider av dalen, men brattest i vest. Audna har sitt utspring i Grindheimsvatnet, og får gjennom en del bekker og mindre vassdrag tilløp fra flere vann på heiene. I den sørlige delen av kommunen danner elva en mindre foss, Gislefossen, som i lang tid har vært kjent for sitt gode fiske, og derfra stiger dalen nordover til Ytre Øydnevatn. I denne delen av Audnedal er ikke tverrdalene et like markant innslag som i Grindheim.

Lengst nordøst i kommunen stikker en flik av Mandalen inn i kommunen, og ved Sveindal, Kollungstveit og Smedsland har Mandalselva avsatt større flater som er egnet for jordbruk. Ellers ligger noen av de tradisjonelt største og beste gårdene i Audnedal på den lettdrevne morenejorda; andre, særlig i hoveddalføret langs Audna, men også i Vårdalen, er lokalisert til løsmasser som i sin tid ble avsatt av breelver. De tydelige terrassene langs Audnas løp, som er tydeligst på østsiden fra Ytre Øydnevatn til Gislefossen, er også avsatt av breelver under isavsmeltningen for mer enn 10 000 år siden. Jordsmonnet på disse grusflatene er godt, men utsatt for tørke.

Geografien har satt sitt preg på ferdsel og kultur i kommunen. Grinddølene har fra gammelt av hatt mer kontakt med Bjelland og bygdene øverst i Lyngdalen enn med Konsmo, og Grindheim hørte lenge til Bjelland prestegjeld. Konsmo hørte derimot til Undal prestegjeld, som ellers besto av Vigmostad, Sør-Audnedal og Spangereid, og kontakten gikk naturlig ut etter dalen.

Skogen og skogbruket har «alltid» vært viktig for folk i Audnedal, og bygningshåndverkere fra bygdene her har vært ettertraktet arbeidskraft i flere hundre år. Det er furuskogen som dominerer, men grana er også en gammel «innbygger» hos oss. I 1850 fantes det granskog som var over 60 år gammel i Konsmo, og trolig går vestgrensen for granas naturlige utbredelse i Audnedal.

De eldste tider

Boplasser fra steinalderen

De første menneskene som slo seg ned i vår landsdel, var kystbundne. Men allerede i eldre steinalder foregikk det sesongmessig jakt og fangst ved vassdrag og i heiene i innlandet, slik en rekke arkeologiske funn viser.

I Audnedal er det hittil bare funnet noen få spor etter steinalderens mennesker. Det skyldes først og fremst at registreringsaktiviteten har vært nokså lav. Ved Øvre Øydnevatn på Byremo har arkeologer imidlertid påvist en boplass fra slutten av steinalderen. Utover dette er det bare et par andre funn fra kommunen – en skafthulløks fra Ytre Øydna og et hengesmykke av skifer fra Ågedalsstø. Både øksa og hengesmykket er fra slutten av yngre steinalder.

Selv om vi ikke har konkrete funn fra kommunen, viser utviklingen på Agder som helhet at det foregikk omfattende endringer helt mot slutten av steinalderen og tidlig i bronsealderen. Nå ble korndyrking og husdyrhold det viktigste økonomiske grunnlaget for mange, og langhus med kraftige jordgravde takstolper og rom for folk og fe ble en vanlig byggeskikk.

Frem mot begynnelsen av vår tidsregning er det sannsynlig at gårder med mange av de elementene vi kjenner fra senere tider, ble etablert mange steder også i Audnedal.

Gravhauger og gravfunn

Mer kunnskap om bosetning og bebyggelse får vi i århundrene etter Kristi fødsel, i eldre jernalder (1-550 e.Kr.). Fra denne perioden er det bevart flere gårdsanlegg i vår region, med Sosteli i Åseral som det mest kjente. Disse gårdene har bestått av ett eller flere langhus med yttervegger av stein. Husene har hatt flere rom, og har rommet både folk og fe. Av og til er også gravhauger, åkrer og gjerder bevart i skog og utmark, det vil si på steder der de ikke er blitt fjernet gjennom oppdyrking og annen virksomhet i senere tid.

Gravrøys. Foto: Harald Solås

Hittil kjenner vi ingen slike synlige gårdsanlegg i Audnedal, men enkelte steder – som lengst nordøst i Grindheim – finnes en god del stedsnavn som ender på –land, -stad og –tveit, uten at noen kan minnes at disse stedene har hatt fast bosetning. I mange tilfeller viser nok disse navnene vei til for lengst nedlagte gårder, og kanskje er det også hustufter å finne dersom man leter godt.

En jernaldergård er imidlertid kommet for dagen på Valand i Konsmo. For noen år siden skulle Fv460 utvides, og arkeologer fra fylkeskommunen gjennomførte en flateavdekking på et jorde som ville bli berørt av omleggingen. Innenfor et mindre område ble det funnet flere stolpehull fra en bygning, samt flere kokegroper og flatmarksgraver. Flere C14-dateringer tyder på at det har ligget en gård på stedet i folkevandringstid (350-550 e.Kr.). Inne i huset lå en stor underligger til en håndkvern igjen, slik den må ha ligget i nærmere 1500 år.

Ellers er det gravhaugene som er de viktigste kulturminnene fra jernalderen i kommunen. Gravhauger finnes på svært mange gårder, og en hel del av dem har også vært åpnet. Den første gravhaugen som vi vet ble «undersøkt», lå i Ytre Ågedal, og utgravningen foregikk så tidlig som i 1734. Bjellandspresten Søren Schive sørget for at gjenstandene som ble funnet, behørig ble sendt til kongen i København.

Gravhauger er selvsagt et sikkert tegn på at en gitt gård har vært bosatt i jernalderen. Mange tenker seg dessuten at det bare var odelsbønder som hadde rett til å markere eiendomsrett til jord og ressurser ved å bygge monumentale gravhauger. Den store utbredelsen av gårdsgravfelt i Audnedal viser i så fall at den eiendomsstrukturen som fantes i våre bygder i senere tid, der bondeselveie dominerte, har dype røtter.

Enkelte gravhauger har gitt funn fra vikingtiden, blant annet våpengraver fra Byremo, Hårtveit, Eigeland og Ytre Ågedal, men de fleste haugene er nok fra eldre jernalder.

Noen gravhauger har vist seg å være svært rikt utstyrte. Det gjelder først og fremst noen jordfestegraver i Ytre Ågedal og i Ågedalsstø. En gravlagt kvinne i Ytre Ågedal hadde blant annet fått med seg to gullbrakteater over i det hinsidige.

Ikke alle gravminnene er gravhauger. På Håland ligger det to runde steinsetninger som også må oppfattes som graver, og det har vært flere slike i kommunen tidligere. Steinsetningene er vanskelig å datere, men er sannsynligvis fra eldre jernalder.

Bygdeborgene er også viktige kulturminner fra jernalderen. I Audnedal kjenner vi tre borger – Borgkniben på Åbestad, Borgeråsen på Brastad og Borgarfjellet på Håland. Borgene forteller kanskje om et organisasjonsnivå over den enkelte gård. Alle tre ligger i det som gjerne kan oppfattes som marginale områder, og trolig i tilknytning til gamle ferdselsveier.

Middelalderen

Kristendommen ser ut til å ha kommet tidlig til Agder, og i Audnedal fantes det minst to middelalderkirker: Grindheim og Konsmo. Ingen av middelalderkirkene er bevart, men de stod mer eller mindre på samme sted som dagens kirker. Ellers forteller sagn og stedsnavn om flere andre, for lengst forsvunne kirker i kommunen. «Sagnkirken» på Valand, og i noen grad også de på Solbjør og Iveland, har et troverdighetens skjær over seg, og kan ha vært reelle middelalderkirker, kanskje gårdskirker slik det var vanlig f. eks. på Island.

Med kirkene kom også sognet som en ny – og viktig – ramme for folks liv.

Middelalderens katolske kristendom var på noen områder ganske annerledes enn dagens lutherske kristendom, særlig gjaldt det helgendyrkelsen. Ikke minst var Hellig-Olav av stor betydning, og folketradisjonen var opptatt av helgenkongen lenge etter at de andre, små og store, hellige menn og kvinner gikk i glemmeboken etter Reformasjonen. Det er symptomatisk at vi ikke lenger vet hvilke helgener middelalderkirkene i Audnedal var tilegnet, mens det fremdeles flere steder i kommunen

finnes sagn om Hellig-Olavs nærvær. Ved Øydneskleivbergan er det noen (naturlige) spor i fjellet, som en har satt i sammenheng med helgenkongen. Andreas Faye skriver i *Norske Folke-Sagn* (1843):

«I det høie Haaberg ved Øidnevandet i Valle (sic!) boede i fordums Dage et Bjergtrold eller en Gubbe, der tvert over Vandet lod sætte et Gjerde af Jern, som hindrede Laxen i at komme længere op. Naar man derfor paa nogen av de ovenfor liggende Gaarde fik en Lax, blev det anseet som et Forvarsel paa, at En maatte være feig. Engang kom St. Olaf ridende til dette Vand. Da han ei vilde ride omkring, satte han med Hesten i et Spring over Vandet, hvor det er smalest. End seer man i Fjeldet Spor af Hestens vældige Fødder. Der hvor der dristige Spring skede er Vandet omtrent 300 Skridt bredt, og Klipperne paa begge Sider steile».

Andre særpregede kulturminner som i mange tilfeller må være fra middelalderen, er byttesteiner og andre grensemerker mellom gårdene. Et eksempel er Russesteinen mellom Audnedal og Hægebostad. Den markerer sognegrensen, og er samtidig «endestav» for fire forskjellige gårder. Russesteinen er en stor steinblokk med en grenserøys oppå, og den er nevnt i skriftlige kilder så tidlig som i 1599. Ellers forteller sagnet at Hellig-Olav bandt hesten sin i Russesteinen da han laget «St. Olas kjeldå» (en jettegryte) like ved.

Mens gode jordbruksforhold førte til at store godseiere som kongen, biskopen og andre kirkelige institusjoner i Stavanger kastet sine øyne på Lyngdal og andre kystnære bygder i middelalderen, forble de fleste gårdene i Audnedal i bondeei.

Mot nyere tid

Hovedveier og samferdsel

Frem til 1820-tallet fantes det bare rideveier (kløvveier) i Konsmo og Grindheim. Topografi og ferdselsmønster førte til at de to nabobygdene faktisk ikke hadde så mye med hverandre å gjøre, og det trange dalføret mellom Øvre og Ytre Øydnavatn (der vadet over Audna ved Valand befant seg) inviterte i liten grad til ferdsel nord-sør.

For grinddølene gikk ferdselsveien mot vest gjennom Blåkedalen, mens byvegen fra Åseral gikk over Verdal, ned Vårdalen og videre gjennom Grindheim og førte til forbindelse med bygdene lenger nord.

Fra Konsmo fantes daleveien ut dalen til Vigeland. Det var også en vei opp Helleskleivene og videre over Naglestadheia til Tingvatn i Hægebostad som var mye brukt som byvei til Kristiansand og Mandal av folk fra bygdene lenger vest, samt veier østover til Laudal og vestover til Kvås.

Jordbruket

Jordbruk og husdyrhold var viktigste levevei i hele kommunen, med noe større vekt på feholdet i Grindheim enn ellers. Den beste jorda ble brukt til åpen åker der brødkornet bygg ble dyrket, og åkrene var de samme år etter år. De kunne ha navn som «Storågeren», «Langågeren» osv.

Sentralt i gårdens ressursområde lå tunet, ofte med alle brukernes hus samlet i en klynge. Åkrene lå gjerne i nærheten av tunet, omgitt av eng. Dette utgjorde innmarka, som var omgitt av et steingjerde som skilte mot utmarka. En hadde aldri mye eng, og dyreforet ble først og fremst hentet på utslåtter i utmarka, satt i stakk eller lagt i utløer og kjørt hjem med kjelke på vinterføre. Hvert bruk hadde gjerne flere utløer. Hvert bruk hadde også kvern, som ofte stod på rekke og rad ved større bekkedar. Alle dyrket korn til eget bruk. Slo kornhøsten feil, måtte en ty til bark og islandslav (brødmose).

Hesten fikk det beste høyet, det som vokste på åkerreinene, mens kyrene måtte nøye seg med høy fra utslåtter og skog, samt lauv og skav. Fjøskulturen stod heller lavt etter moderne forhold, med dårlige, mørke fjøs, og sulteforing var vanlig.

Det «skadelige fellesskapet» med fellestun og tegiblanding som embetsmennene kom til å mislike så sterkt utover på 1700-tallet, hadde oppstått gjennom at gårder var blitt delt mellom arvinger – ikke én gang, men mange. Og når en gård ble delt, fikk hver av de nye delene en andel i alle gårdens ressurser, og den enkelte brukerens parter lå innimellom parter som tilhørte andre brukere. På åker og eng var denne teigblandingen spesielt godt synlig, og etter hvert som mange gårder ble delt igjen og igjen, ble åkerteigene smalere og smalere. Pløye dem kunne man knapt, og tradisjonelt var det spade, grev, ljà og rive som var de viktigste redskapene.

Før utskiftningene på slutten av 1800-tallet preget slike mangbølte tun kulturlandskapet på mange av de større gårdene i Audnedal. Et inntrykk av hvordan det kunne fortone seg, kan man fremdeles få på gårder som Viblemo med sine mange, tett plasserte bruk. Men det fantes også en hel del mindre gårder der graden av oppdeling var mindre og tunstrukturen enklere.

Frem til midt på 1800-tallet var ulv og bjørn vanlige skogsdyr, og dyra måtte derfor gjetes. Det går mange historier om tapre «hjuringer» som reddet husdyrflokken fra å havne i rovdyrenes vold.

Skogens betydning

Fra 1500-tallet og fremover fikk skogen ny betydning, og på 1600-tallet forteller kildene om økende interesse for tømmer salg; skog ble solgt på rot eller drevet frem til Audna og fløtet ned til kysten. Noe ble også skåret med håndsag og ført på flåte nedover elva. Forbi strykene fra Gislefoss til Tryland og fra Gaupedal til Melhus måtte en kjøre materialene. Ved kysten ble tømmeret så solgt til oppkjøpere. Grinddølene fløtet tømmeret nedover Mandalen, og drev utstrakt byttehandel med kjøpmennene i Mandal. I bytte mot tømmer og trelast fikk de jern, korn – og brennevin.

Etter hvert kom det små gårdssagbruk ved små og store bekker. I 1670 kom den første av Schiveprestene til distriktet, og både han og sønnen var sterkt opptatt av skogsdrift og fløting. Søren Schive «den første» var stor skoghandler, og hans sønn var medeier i Øydne sag i Grindheim, som var et av de privilegerte sagbrukene da virksomheten etter hvert ble utsatt for sterk regulering fra myndighetene. I 1730 hadde Øydne sag rett til å skjære 2000 bord årlig.

Embetsmennene syntes nok at mange bønder var for opptatt av skogbruk – og forsømte jordbruket. Fogd Tostrup klaget i 1743 over at «Gaardernes Avling af Høe og Korn» avtok i Grindheim, der «Skoven drives af KiøbMandskab», mens amtmann Holm et halvt århundre senere skriver at «Almuen» i Grindheim lever av skogbruk og «det de ved deres Creature kan indbringe».

Skogens økende betydning førte også til at trearbeid og bygningshåndverk ble viktige sysler i Audnedal. På 1700-tallet hører vi om at bygningshåndverkerne fra Konsmo er spesielt ettertraktet, både i kystbyene og i bygdene nærmest Audnedal.

Barnevandringene og utvandring til Holland

På 1600- og 1700-tallet foregikk befolkningsveksten i vår landsdel i et mye saktere tempo enn i landet for øvrig. I Christianssand stift økte folketallet kun med 20 % mellom 1665 og 1750, mens økningen var på 45 % i resten av Norge. For Audnedals del er forskjellen enda større: Grindheim hadde 450 innbyggere på 1660-tallet, og noen færre hundre år senere; for Konsmos del var tallene 560 og 589. Først etter dette begynte folketallet å stige. Det er ingen tvil om at det var befolkningsoverskudd også i Audnedal i den foregående perioden, men ikke mange nok til at det førte til økt folketall.

Forklaringen ligger i utvandring, først og fremst til Amsterdam og andre hollandske byer. En av dem som reiste ut, var Gase Ommundsen Øydneskleiv fra Konsmo, som var i Amsterdam og skrev brev hjem til sin far. Brevene er bevart. I et av dem, datert 24. august 1770, skriver han at han nylig er hjemkommet fra en langferd til Ostindia og de hollandske koloniene der.

Da folketallet etter hvert begynte å stige, førte det til enda større oppdeling av gårder og bruk. Mange flyttet ut i skog og mark og bygslet husmannsplasser, slik at det til slutt var like mange husmenn som bønder. Onnearbeid og arbeidsvandring var en av konsekvensene: Mennene drev med barkefletting i håballen (perioden mellom våronn og slåttonn) og med skogarbeid om vinteren, mens kvinnene søkte tjeneste. Et spesielt fenomen for Audnedal og nabobygdene var barnevandringene, der barn helt ned i 7-årsalderen vandret i flokker til fots fra dalførene til rikere og mindre tett befolkede bygder østpå for å gjete eller for å arbeide i byen. Mange av dem ble værende der.

I 1801 ble det gjennomført en landsomfattende folketelling. Den viste at innbyggertallet var økt til 674 i Konsmo og 573 i Grindheim. Blant annet på grunn av befolkningsveksten ble det bygd nye kirker i begge sogn – Grindheim kirke stod ferdig i 1783, Konsmo i 1802. Byggmester var i begge tilfeller Arnt Listad fra Konsmo.

Endringer på 1800-tallet

Forfatteren Inge Krokann kalte i sin tid de gjennomgripende endringene som foregikk i bygdesamfunnet i Norge fra omkring 1850 og fremover, for «det store hamskiftet». I løpet av noen tiår ble driftsformene i jordbruket grunnleggende endret, de gamle klyngetunene ble oppløst, det gamle husmannsvesenet forsvant, og den tradisjonelle selvbergingsøkonomien ble erstattet av kjøpevarer og pengehusholdning.

Omgangsformer, kultur og væremåter endret seg også. Presten i Nordre Undal kunne fremdeles mot slutten av 1800-tallet klage over «drikfeldighed og letsindige indgåede ægteskaber». Men han la også til:

«Dog maa man til Almuens Ros ogsaa fremhæve, at paa Grund af den almindelige Samfærdsel i vore Dage og et forbedret Skolevæsen, Civilisation, Oplysning og bedre Sæder for en stor del trådt i stedet for den i ældre Tider herskende Uvidenhed, Raaskab og Drukkenskab.»

Vekkelser og organisasjonsliv

I det tradisjonelle samfunnet hadde familie, slekt, gård og grend utgjort rammene for sosial omgang og fellesskap. Men i andre halvdel av 1800-tallet vokste det frem et omfattende foreningsliv, og det ble bygd en rekke forsamlingshus rundt i bygdene, også i Audnedal. Foreningene representerte noe nytt, og de samlet folk på tvers av gamle enheter som bygder, grender og gårder.

Lekmannsbevegelsen, avholdsbevegelsen, skytterlag, idrettslag og etter hvert politiske partier førte til nye omgangsformer og tenkemåter.

«Lesarar» (haugianere) hadde man hatt i Audnedal allerede i 1820-årene. Haugianerne i våre bygder var et resultat av reisetalere fra Dalane, der bevegelsen stod sterkt. Tallet på «lesarar» var ikke stort i Konsmo og Grindheim; de utgjorde en liten minoritet og følte et sterkt behov for fellesskap. Et eksempel på det siste, er Reier Refsnes fra Grindheim, som i 1840 solgte gården sin og flyttet til Sør-Audnedal for å være i nærheten av sine trosfeller.

Likevel var det de store vekkelsene i 1860- og 1870-årene og omkring 1900 som fikk størst konsekvenser i Audnedal. I 1870-årene var det først og fremst Lars Oftedals virksomhet som satte spor, men i Grindheim ble avdelinger av Det norske misjonsselskap og Indremisjonen etablert så tidlig som i 1862 og 1867.

Den nye vekkelsen rundt århundreskiftet favnet nok bredere. Da bedehuset Betania på Byremo ble innviet 1904, var det så mange fremmøtte at halvparten av dem måtte stå utenfor, mens talerne stod ved et åpent vindu. Bedehuset var blitt betalt av Simon Byremo med egne midler. Det var også han som hadde betalt for overmalingen av bildene i Grindheim kirke noen år tidligere.

Ulike misjonsforeninger og kvinneforeninger bredte om seg. Kinamisjonen kom i 1901, endatil med et eget barnelag i Grindheim. Pinsemenigheten i Konsmo ble formelt stiftet i 1919, men hadde eldre røtter.

Organisasjonslivet i Audnedal bestod selvsagt ikke bare av kristne organisasjoner. Konsmo hadde for eksempel fått en avholdsforening allerede i 1862, og etter hvert fikk bygdene også ungdomslag, skytterlag og idrettsforeninger.

Skolestedet

Det var i prinsippet skoleplikt for alle barn fra 1739. Ansvaret for undervisningen lå på klokkeren (degnen) ved sognekirken, og alle barn skulle gå på skolen fra de var syv til de ble ti år gamle. Undervisningen stod i religionens tegn, og skoledagen skulle begynne og slutte med salmesang, bønn og «Guds hellige Ords Læsning». Faste skoler hadde man stort sett ikke på bygdene, så lærerne og barna reiste fra gård til gård (omgangsskole). Læreren bar undervisningsmateriellet på ryggen i et stort skrin – et slikt er bevart i Selandsdalen skolehus.

Den praktiske gjennomføringen av skoleplikten stod og falt med den lokale geistlighetens innsats, og det kunne være store forskjeller fra bygd til bygd. Det ble gitt undervisning i lesing og kristendom, og bare noen få av elevene fikk undervisning i skriving og matematikk. Særlig kristendomsundervisningen ble regnet for krevende, og de som ikke klarte seg, fikk ikke stå til konfirmasjon. Og uten konfirmasjon fikk man ikke lov å gifte seg.

I Konsmo ble det ansatt to skolemestere i 1742, en på østsiden og en på vestsiden av Audna. Begge skolemestrene var «examinerede og Approberede» av prosten i Lister. Det gikk imidlertid ytterligere et par år før noen ville ta imot omgangsskolen; undervisningen foregikk i stua hjemme på gårdene. I Grindheim måtte man i første omgang klare seg med én skolemester, men senere ble bygda delt i to skoledistrikter, et øvre og et ytre.

Fra 1816 var det 18 ukers omgangsskole hvert år i Konsmo og Grindheim – for sistnevntes del 6 uker før jul og 12 uker etter jul. Skolen ble holdt to dager om gangen hos hver gårdbruker. I 1820-årene kom en ny lov som blant annet slo fast at det skulle opprettes *faste* skoler. Men først etter at nok en skolelov ble gjort gjeldende fra 1860, ble det gjort alvor av saken. I 1863 leide man Prestestova på Konsmo til fast skolestue i kretsen (Prestestova er bevart, og inngår i dag i Barnevandrercenteret), med utdannet lærer fra Holt seminar. To år senere bygde man eget skolehus på Konsmo. I Grindheim ble det første skolehuset bygd på Byremo i 1884.

Det var likevel først på slutten av århundret, etter at egne skolestyrer var blitt innført i 1889, at det kom fart i byggingen av skolehus også i Audnedal. Viblemo fikk sin skole i 1888, og etter hvert kom det skolehus i samtlige kretser – sju i Grindheim, seks i Konsmo og ett i Ågedal krets, som på det tidspunktet hørte til Bjelland.

Selandsdalen skolehus. Foto: Maren Holte

Flere av disse skolehusene er bevart og brukes til ulike formål i de ulike grendene i kommunen. Selandsdalen skolehus er tilbakeført til sitt opprinnelige utseende, og brukes først og fremst som museum.

Nye kommunikasjoner

På 1820-tallet ble daleveiene gjennom Audnedalen og Mandalen opparbeidet til kjøreveier. I stiftamtmann Schouboes femårsberetning (1835) pekes det på at den nye bygdeveien fra Postveien ved Valle kirke langs Audna til Grindheim har forbedret «communicationerne» «for Valle, Vigmostad, Konnesmoe og Grinnems sogne med Mandal og ladestedet Snig under Mandals tolldistrikt».

Daleveien gikk ikke ned mot ytre Øydnevatn ved Øydneskleiv slik den kom til å gjøre senere, men gikk lenger øst, over heia i en bratt kleiv. Mandalsveien gjennom Bjelland og Grindheim gikk over Hommeheia og videre til Sveindal, og derfra til Åseral. En steinhvelvbru i sistnevnte vei er fremdeles bevart på Sveindal.

Også enkelte andre veistrekninger ble opparbeidet som «kjøreveier» i årene som fulgte. Særlig godt egnet for kjøring (med kjerre) var ingen av de nye veiene, og ønsket om omlegging og utbedring av daleveiene til reelle kjøreveier var et viktig tema i både Konsmo og Grindheim fra 1850-årene og fremover.

Ved valget i 1877 var veispørsmålet eneste «valgkampsak» i Konsmo. Sterkt lokalt press førte til at det ble bevilget midler først til Mandalsveien, og så til Audnedalsveien. I 1878 stod det ferdig kjørevei helt til Kyrkjebygd i Åseral. I 1886 begynte arbeidet ved Øydneskleiv, og i 1897 var Audnedalsveien ferdig. Den videre utbyggingen av det lokale veinettet fulgte i kjølvannet: den viktige veien gjennom Selandsdalen ble ferdigstilt i 1881, og det ble bygd kjøreveier til mange av heiegårdene.

Steinhvelvbrua på Sveindal. Foto: Maren Holte

Tidlig på 1900-tallet satte Tobias A. Øygarden i gang med «delesjansse»-kjøring mellom Konsmo og Mandal, og senere fulgte andre i samme «traden». Passasjerene satt i setene i firehjulsvognene, mens det under kunne ligge både kalver og andre slaktedyr med sammenbundne føtter. Senere kom rutebilene.

Også annen infrastruktur ble utbygd i denne perioden. I eldre tid hadde det vært poståpneri på Vigeland for hele dalen, og da ble brev bare av og til sendt oppover dalen til våre bygder. I 1858 fikk man eget posthus på Konsmo, og i 1896 kom det et på Valand for øvre del av Konsmo og ytre del av Grindheim.

Telefonen kom til Konsmo i 1892. Linjen ble bygd av Mandal og Oplands Telefonselskab.

Hamskiftet

En forutsetning for moderniseringen var utskiftningen av det «skadelige fellesskapet» som embetsmennene i lang tid hadde ergret seg over, altså teigblandingen. Gjennom utskiftingene ble det enkelte bruks teiger samlet til større, sammenhengende arealer som kunne driftes mer effektivt. Ofte resulterte utskiftingene også i at de tettbygde fellestunene ble oppløst, og den enkelte bruker fikk samlet sine bygninger på egen grunn, ofte i god avstand fra naboene.

Det vises vanligvis til utskiftningsloven fra 1857, men i Audnedal hadde en god del gårder gjennomført omfattende utskiftninger også før dette: Vestre Sveindal (1824), Øvre Grindheim (1831), Østre Sveindal (1841), Barstad (1842) og Valand (1842), for å nevne noen. Da den nye loven ble vedtatt, var det gårder som ikke hadde hatt utskiftning, som var først ute – som Konsmo (1870), Øvre Øydna 1874, Ytre Øydna (1876), Refsnes (1876), Helle (1876), Hårtveit (1877) og Byremo (1878). Noen av de gårdene som hadde vært utskiftet før 1857, gjennomførte nye, mer fullstendige utskiftninger på et senere tidspunkt. Enda senere kom utskiftning av utmarka.

Da de gamle tunene ble oppløst, kom det også inn nye stilimpulser, som sveitserstilen, og nye måter å tenke hus på. De nye husene på gårdene var større, lysere og mer luftige enn tidligere, etter hvert fikk de også kjeller til lagring. Rundt 1800, og særlig i forbindelse med utflytting fra de gamle tunene, var det blitt vanlig å bygge våningshusene på gården i dobbelt bredde med kjøkken og vedskjul bak, og med skorstein i kjøkkenet. Husene var dobbelt brede nede, men enkelt brede oppe (skjevrøstet gavl). Litt senere ble det bygd hus med dobbelt bredde oppe også, slik at mønet havnet midt på huset. Mot slutten av 1800-tallet kom så bolighuset i halvannen etasje, med fem-delt grunnplan som de eldre husene: To stuer med gang mellom og kjøkken og kammers bak stuene, samt et par lave loft i den halve etasjen over. Det ble nå vanlig å malene husene hvite, og det tradisjonelle torvtaket ble skiftet ut med tegltak.

Fra midt på 1800-tallet førte tiltagende frihandel til at importert korn og mel ble vanlige handelsvarer, og prisene sank. En tønne rug kostet 6 daler i 1860, men bare halvparten i 1890. Smørprisen steg, derimot, i samme periode. Som en følge av at matkornet kunne kjøpes for en billig penge, avtok korndyrkingen på gårdene, og jordbruket ble lagt om, med økt fokus på husdyrhold og salgsgjordbruk. Frihandelsidealet førte også til at gamle privilegier og begrensninger på handelsvirksomhet utenfor byene ble opphevd, og man fikk landhandler i mange bygder. I 1850-årene begynte en mann på Helle med slik virksomhet.

Bedre kommunikasjoner gjorde det lettere enn tidligere for bøndene å få produktene sine frem til markedene i de voksende byene, og knyttet dem nærmere til markedsøkonomien. Opprettelsen av lokale banker – Bjelland og Grindheim Sparebank i 1864 og Nordre Undals Sparebank tre år senere – gjorde det mulig å skaffe kreditt til å gjennomføre endringene og gjøre nødvendige investeringer. I 1890 ble Audnedals første meieri etablert på Seland i Konsmo, og sikret på den måten avsetningen av melk.

Audnedøler i Amerika

Etter hvert som innmarka ble lagt om til eng, ble det mindre behov for den arbeidskrevende slåtten i utmarka. Sammen med økt hestehold og mekanisering i form av jernploger, slåmaskiner, separatorer osv., førte vektleggingen av husdyrhold til at det ble mindre behov for folk på gårdene, både i Audnedal og i bygdene lenger øst. Dermed forsvant også grunnlaget for barnevandringer og annet onnearbeid,

Mindre gårder og plasser ble lagt ned, og et femtitalls heiegårder i Audnedal ble avfolket i løpet av en generasjon etter 1890. På en gård som Helle hadde det vært syv husholdninger i 1801, og derav tre husmannsfamilier. I 1850 var tallet på husmenn økt til 15, og i 1865 til 18. Etter 1900 var det ingen. Noen var blitt selveiere, men mange hadde også forlatt bygda. Innbyggertallet i Audnedal nådde en topp i 1875, før det avtok jevnt frem mot 2. verdenskrig.

Mange dro til Amerika for å finne et nytt utkomme. Over 1200 personer med bosted «Undal» er registrert som emigranter bare i årene fra 1877 til 1907. Mange ble igjen der, men en del kom også tilbake, slik at i 1950 hadde 17 prosent av alle menn over 50 år i Grindheim vært i Amerika.

Noen hovedtrekk ved utviklingen etter 1900

Sentralisering og fraflytting

I 1875 hadde Audnedal 2159 innbyggere, det høyeste som er registrert. Innbyggertallet sank jevnt frem mot andre verdenskrig, og lå på 1622 i 1930. Nedgangen var størst i Grindheim. I 1971 ble bunnivået nådd; da var det i underkant av 1400 innbyggere i kommunen. Da folketallet begynte å ta

seg opp igjen i moderne tid, var det Konsmo som fikk den største veksten. Dagens innbyggertall er 1765 (pr. 2017).

Nedgangen frem mot 2. verdenskrig skyldtes at mange hadde reist til Amerika, mens andre hadde flyttet til byer og tettsteder. Det foregikk samtidig en viss sentralisering innad i Audnedal, og den utviklingen har fortsatt, men ikke i samme omfang som f. eks. i Lyngdal. Av de åtte grunnkretsene i kommunen, har Konsmo (571) og Byremo (452) godt over halvparten av det samlede innbyggertallet.

Sentraliseringen innenfor kommunegrensene vises tydelig når man ser på utviklingen innenfor skoleverket. Grindheim kommune hadde bygd sentralskole på Byremo i 1955, og fire år senere var det bare denne og Sveindal skole som gjenstod der, mens Konsmo fremdeles hadde skoler på Konsmo, Hellevann, Brastad, Mosland og Viblemo, og Ågedal skole (i Bjelland) var også i bruk. Ti år senere var bare skolene på Byremo og på Konsmo igjen.

Sørlandsbanen kommer

I 1943 åpnet Audnedal stasjon på Sørlandsbanen. Den fikk stor betydning, særlig for forbindelsen til nabokommunene og byer som Kristiansand.

Arbeidet med jernbanen startet opp i 1930 og var ferdig først i 1948. Mange anleggsarbeidere slo seg ned på stedet, spesielt i Konsmo, der de i flere år utgjorde en betydelig andel av befolkningen. Under 2. verdenskrig var det mellom 800 og 900 innbyggere i bygda, mens det ble utdelt opptil 1400 rasjoneringskort for sukker.

Jernbanebroa ved Audnedal Stasjon. Foto: Maren Holte

Kommunesammenslåingen

I 1964 ble dagens Audnedal kommune opprettet gjennom sammenslåing av Grindheim og Konsmo kommuner, samt kretsene Ågedal og Midtbø i Bjelland kommune. I årene forut for sammenslåingen ble alternative modeller diskutert, så som å slå sammen Grindheim og Bjelland igjen, eventuelt med Åseral «på lasset», eller en stor innlandskommune med Bjelland, Grindheim, Konsmo, Åseral, Hægebostad og Eiken.

Konsmo og Grindheim hadde i administrativt henseende ganske så ulik historie. Grindheim kommune var blitt etablert i 1902, og hadde frem til da vært en del av storkommunen Bjelland og Grindheim. Konsmo kommune var blitt opprettet i 1910, etter å ha vært en del av Nordre Undal kommune siden 1844, sammen med Vigmostad.

Før det kommunale selvstyret ble innført i 1830-årene, hadde Konsmo hørt til Undal prestegjeld, som ellers bestod av Spangereid, Sør-Audnedal og Vigmostad, mens Grindheim inngikk i Bjelland prestegjeld sammen med Finsland, Bjelland og Åseral.

Det manglet ikke på utfordringer i den nye kommunen, og samarbeidet gikk ikke alltid knirkefritt, f. eks. når det gjaldt lokalisering av offentlige virksomheter.

Fra bygdehåndverk til industri

Skogen har preget og preger næringslivet i kommunen. Produksjonen av tønnestav til fiskeriene fikk stor betydning fra ca. 1860, og innføringen av sirkelsaga gjorde det mulig med stavproduksjon i stor stil. Etter hvert ble det bygd små stavsager så å si ved hvert vannfall i Audnedal: I 1950 fantes det 24 stavsagbruk bare i Grindheim, og en firedel av årsinntekten kom fra stavdriften. Staven ble levert til en tønnefabrikk, som det fantes ca. 200 av på kysten mellom Flekkefjord og Bodø. Stavdriftens betydning kan sammenlignes med fisket i en del kystbygder på Vestlandet.

Noen av gårdssagene er bevart og istandsatt, og er viktige kulturminner lokalt.

På 1950-tallet fantes det også flere større sagbruk og høvlerier (med Øydna Sagbruk, som fremdeles er i drift, som det største), to, tre møbelverksteder og et snekkerverksted (Lundens) som produserte trapper, dører og vinduer.

Etter hvert ble det startet opp ferdighusproduksjon på Konsmo. Da Super Konstruksjon – som blant annet hadde levert ferdighus til Iran – gikk konkurs i 1978, oppstod Konsmo Fabrikker av ruinene. Fabrikken er fremdeles en viktig leverandør av ferdighus og anleggsmoduler.

En annerledes industrieventyr fant sted på Flottorp, der A/S Audnedal Molybden Gruver drev stordrift i perioden 1917-1919. Ute i Europa raste storkrigen, behovet for molybden var stort og prisene høye. Etter fredsslutningen sank prisene voldsomt, og selskapet gikk konkurs. Men ikke før det var sprengt ut gruveganger, bygd knuseverk og vaskeri og ført opp brakker og andre bygninger. Det er mange spor etter gruvevirksomheten, som sysselsatte 150 mann gjennom tre år.

Det var drift etter molybden også på Vårdal, og i Bognevannslia på Brandsdal var det en jerngruve i noen år etter 2. verdenskrig.

Status og utfordringer

Hva er et kulturminne?

Kulturminneloven definerer kulturminner som «alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø.» Det er denne definisjonen som ligger til grunn for den statlige forvaltningen av de materielle kulturminnene. Forvaltningen skiller mellom automatisk fredete kulturminner (fornminner) og kulturminner fra nyere tid.

Automatisk fredete kulturminner er fra middelalderen eller tidligere (definert til før 1537), med unntak av stående bygninger (1650) og kulturminner i sjø og vassdrag (eldre enn 100 år). Automatisk fredning gjelder selve kulturminnet og en sikringssone på minst fem meter. Et nokså typisk automatisk fredet kulturminne i Audnedal, er en gravhaug eller en hulvei, men kategorien er på ingen måte begrenset til slike vanlige, godt synlige og kjente fornminner.

Kulturminner fra nyere tid er fra perioden etter 1537 og helt frem til i dag. Kulturminner kan være så mangt, og det kan dreie seg om alt fra bygninger og bygningsmiljøer av forskjellig slag, via veier og havner og andre samferdselsminner til steingjerder og rydningsrøyser. Nyere tids kulturminner kan fredes gjennom vedtak eller forskrift, eller gis vern gjennom plan- og bygningsloven.

Videre skiller man mellom såkalt «*faste*» *kulturminner* (boplasser, gravhauger, bygninger, veier osv.), «*løse*» *kulturminner* (gjenstander) og den *immaterielle kulturarven* (tradisjoner, skikk og bruk, samt kunnskap og ferdigheter innenfor håndverk, dans, musikk etc.).

Et *kulturmiljø* er et område der kulturminner inngår i en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer avgrenses gjennom en samlet vurdering av kulturhistorie, kulturminner og tidsdybde i et gitt område.

Kulturlandskap er alt landskap som er preget av menneskelig aktivitet. Begrepet blir brukt når man fokuserer på menneskelig påvirkning av landskap, og benyttes i særlig grad om jordbrukslandskap.

Immaterielle kulturminner er kulturytringer som ikke er fysisk masse, men som lever videre skriftlig, muntlig eller ikke-verbalt. Den norske UNESCO-kommisjonen nevner disse eksemplene på immateriell kulturarv: «Språk, utøvende kunst, sosiale skikker, tradisjonelle håndverksferdigheter, ritualer, kunnskap og ferdigheter knyttet til naturen.» I praksis viser det seg ofte at materiell og immateriell kultur er tett sammenvevde.

Verdivurdering av kulturminner kan være utfordrende. Verdien av kulturminner knyttes til begreper som opplevelse, kunnskap, identitet, estetikk og bruk – og i neste omgang til konkrete egenskaper ved det enkelte kulturminnet, f. eks. alder og sjeldenhetsgrad. Riksantikvaren bruker tre ulike nivåer når verneverdi skal bestemmes: nasjonal, regional og lokal verdi. Det er ikke alltid like lett å plassere et kulturminne i den ene eller andre kategorien, og enkelte ganger kan det nok oppleves slik at kategoriene mer er tilpasset det eksisterende forvaltningssystemet enn kulturminnene i seg selv – slik at nasjonal verdi er forbeholdt kulturminner som Riksantikvaren fatter interesse for, regional verdi omfatter kulturminneverdier som «eies av» fylkeskommunen, mens kommunene forutsettes å ta seg av resten (som i realitet betyr de aller fleste kulturminner).

Tendensen innenfor kulturminneforvaltningen har over tid gått fra et nokså ensidig fokus på arkitektoniske enkeltmonumenter, som stavkirkene og anlegg knyttet til embetsmannskulturen i by og land, til prioritering av større sammenhenger og et mer representativt og demokratisk syn på kulturminnene. Det gjenspeiles bl.a. i større fokus på kulturminner knyttet til kystkultur og industri i

Ferjeleiet på Sveindal. Foto: Maren Holte

de senere år, og i økende vektlegging av å ta vare på kulturminner knyttet til ulike sosiale og etniske grupper (husmanns- og arbeiderkultur, kulturminner knyttet til «de reisende» osv.). Verdier knyttet til immaterielle kulturminner og handlingsbåren kunnskap har likeledes fått økt fokus i senere år.

Utfordringer

I strid med de nasjonale målene skjer et betydelig tap av kulturminner i Agder som ellers i landet. De nasjonale målene sier bl.a. at det årlige tapet av verneverdige kulturmiljøer og kulturminner ikke skal overstige 0,5 prosent, og at lokal og regional planlegging skal bidra til å ivareta viktige kulturminner.

Innenfor Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram *Gamle hus da og nå* (2000-2014), ble det foretatt kontrollregistreringer av bygninger i Sefrak-registeret (eldre enn år 1900) i 18 utvalgte kommuner i 16 fylker (i Agder kun Gjerstad kommune). Overvåkingsresultatet omfattet ca. 14 000 registrerte bygninger ved oppstart i år 2000. I 2014 var antallet redusert til 10 750, noe som tilsier at 23 prosent av denne bygningsmassen er gått tapt i løpet av denne perioden. Av de gjenstående bygningene, var bare 43 prosent i tilnærmet samme tilstand som ved den opprinnelige Sefrak-registreringen. Flesteparten av endringene er overflateendringer, uten at bygningenes volum er endret. Tapet er størst innenfor utmarksbygninger og større driftsbygninger innenfor landbruket.

Stort tap av kulturminner skjer særlig i kommuner som ikke har egne kulturminneplaner, og der man ikke avklarer interessekonflikter på forhånd eller ikke behandler saker etter gjeldende lovverk. Det er en generell utfordring at kulturminner og kulturminnevern er lite tydelig som fag og politikkområde i lokal forvaltning. Kommunale kulturminneplaner er derfor et satsningsområde fra statlige og regionale myndigheter.

At fagfeltet frem til nå ikke har hatt særlig høy prioritet i kommunen, viser Riksantikvarens kommunerangering, som er basert på kommunenes egen Kostra-rapportering. Der er Audnedal langt ned på listen, med 1 poeng av 9 mulige i 2017, mens man i 2016 oppnådde 0 poeng.

Spørsmålene som stilles i forbindelse med rangeringen, er:

- Har kommunen bevilget penger til kulturminner/kulturmiljøer? (1 poeng)
- Har kommunen knyttet til seg egen kulturminnefaglig kompetanse? (2 poeng)
- Har kommunen utarbeidet oversikt over verneverdige kulturminner/kulturmiljøer? (3 poeng)
- Er kulturminner og kulturmiljøer forankret i planer og fastsatt i juridisk bindende kommune(del)plan? (2 poeng, i planer eldre enn 2005: 1 poeng)
- Er det samme, eller økning, i antall dekar som er regulert til vern av kulturminner og kulturmiljøer per 31.12? (1 poeng)

Endringer i bosetning, infrastruktur og næringsliv

Tidligere i dokumentet er befolkningsutviklingen og tendensene til sentralisering i de to tettstedene Kongsmo/Helle og Byremo nevnt.

Kommuneplanens samfunnsdel (2009-2020) peker på noen av utfordringene for Audnedal i årene som kommer: Jobbmuligheter/arbeidsplasser – bedre kollektivtilbud – opprettholde bosetting – vekst i folketallet.

Kjente kulturminner og datagrunnlag

Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens offisielle database over fredete kulturminner og kulturmiljøer. Databasen inneholder data om kulturminner som er fredet etter kulturminneloven, vurdert som verneverdige eller, i noen tilfeller, gitt et vern etter plan- og bygningsloven. Basen omfatter arkeologiske kulturminner, fredete kulturminner fra nyere tid og listeførte kirker. Askeladden er først og fremst et verktøy for kulturminneforvaltningen lokalt, regionalt og på statlig nivå, men registreringene er også tilgjengelige gjennom nettjenesten Kulturminnesøk (www.kulturminnesøk.no), der brukerne selv kan legge til kulturminner med beskrivelser og bilder.

Automatisk fredete kulturminner

For Audnedal inneholder databasen 249 arkeologiske lokaliteter, derav 88 som er automatisk fredet. En del av disse består av flere enkeltminner (f. eks. et gravfelt med flere gravhauger, eller en hulvei som er bevart over flere, adskilte strekninger). Den store differansen mellom det samlede antallet arkeologiske lokaliteter og tallet på lokaliteter som er automatisk fredet, skyldes bl.a. at registreringene også omfatter funnsteder, gravhauger og andre kulturminner som er fjernet, samt at det er registrert tufter i utmark og andre typer lokaliteter som er vanskelig å datere mer nøyaktig uten nærmere undersøkelser på stedet.

Vedtaksfredete kulturminner

Det er ingen vedtaksfredete kulturminner i kommunen.

Listeførte kirker

En listeført kirke er vurdert som verneverdig av Riksantikvaren. Disse bygningene er ikke fredet, men alle saker som gjelder endringer i eller ved en listeført kirke, skal vurderes av Riksantikvaren eller fylkeskommunen (kirkens omgivelser). Alle kirker oppført mellom 1650 og 1850 er listeført, og det samme gjelder enkelte kirker bygd etter 1850.

I Audnedal er både Konsmo og Grindheim kirker listeført. Grindheim kirke er den eldste, og stod ferdig i 1783. Kirken er en tømret korskirke, og er spesielt godt kjent for den særpregede og godt bevarte dekoren innvendig. Det var den kjente rosemaleren Tore Asbjørnsen Risøyne fra Fjotland som stod for malearbeidene, mens Arnt Listad fra Konsmo ledet selve byggearbeidet.

Konsmo kirke stod ferdig i 1802 og er som den noe eldre kirken i Grindheim en korskirke i tømmer.

Både Konsmo og Grindheim er mye eldre enn dette som kirkesteder. Konsmo sogn er omtalt i et diplom fra 1390, og Grindheim sogn i et diplom fra 1425. Dagens kirker har antagelig minst to eldre forgjengere. Begge kirker står mer eller mindre på samme sted som i middelalderen, og deler av kirkegårdene deres er derfor automatisk fredet.

Andre kulturminner i Askeladden

Askeladden inneholder også en del andre kulturminner som har stor verneverdi, men som ikke er fredet. Det gjelder f. eks. en del veistrekninger fra nyere tid (etter 1537), samt kulturminner knyttet til gruевirkksomheten på Flottorp.

Sefrak

Sefrak er et landsomfattende register over eldre bygninger og andre faste kulturminner. Navnet er en forkortelse for SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner. Registeret ble bygd opp gjennom et stort anlagt feltarbeid i perioden 1975-1995. Sefrak-registeret har opplysninger om alle bygninger eldre enn år 1900, og som i de fleste tilfeller ikke er underlagt noe formelt vern. Registreringene er bl.a. tilgjengelige gjennom en wms-tjeneste i Askeladden.

For Audnedals del omfatter registeret 427 stående bygninger, i tillegg til en del ruiner og tufter etter bygninger. Mange av de registrerte kulturminnene i Sefrak er fra 1800-tallet, men det finnes også en god del eldre bygninger i registeret. Blant de eldste er stovehuset på Vestre Sveindal, som i dag utgjør Sveindal museum. Den eldste delen av bygningen er en årestue som kan være fra ca. 1700. Våningshusene er i flertall, men ulike drifts- og uthusbygninger, potetkjellere, industribygninger osv. er også registrert.

Selv om bygninger som er registrert i Sefrak ikke er omfattet av spesielle restriksjoner, bør en gjøre en lokal vurdering av verneverdi før kommunen gir tillatelse til å rive, flytte eller endre bygningen. For bygninger eldre enn 1850 sier kulturminneloven (§25) at vurdering av verneverdi **må** gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent, og alle slike saker skal sendes til kulturminnemyndighetene (fylkeskommunen) til uttalelse.

Det er kommunen som har ansvaret for å oppdatere registeret, f. eks. dersom en Sefrak-registrert bygning skal slettes (dersom det er revet, brent e.l.).

Kommunalt vern

Kommunen har selv sikret enkelte viktige kulturminner og -miljøer ved hjelp av plan- og bygningsloven, enten gjennom regulering til spesialområde bevaring (før 2008) eller ved å vise dem som hensynssone i en reguleringsplan. Noen av disse kulturminnene er dessuten vernet gjennom kulturminneloven, men ikke alle.

Det dreier seg om følgende reguleringsplaner:

- Områdeplan Konsmo (planid 1027_40): Konsmo kirke/kirkegård – eldre bolighus – barnevandrercenteret
- Hårtveit boligfelt (planid 1027_32): Gravhaug
- Sveindal industriområde (planid 1027_399: Bosetningsområde (heller)
- FV 460 Ågedalstø-Havsåsen (planid 1027_49): Gravrøys og bosetningsområde.

Lokalt prioriterte kulturlandskap

Lokalt prioriterte kulturlandskap er valgt ut i forbindelse med tilskuddsordningen regionalt miljøprogram (RMP). Utvelgelsen har foregått i samråd mellom kommunen og Fylkesmannen. Viktige mål er å sikre kommunens og regionens egenart, og at verdifulle kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukets kulturlandskap ivaretas og skjøttes.

Prioriterte kulturlandskap i Audnedal er:

- Sveindal
- Øvre Flottorp
- Ytre Flottorp
- Smedsland
- Grindheim
- Refsnes
- Dalan
- Listad
- Ytre Ågedal, Solbjør, Midtbø og Strisland
- Espeland/Skarstad
- Eikeland – Bjodan

- Skår
- Gislefoss.

Kommunens rolle

Myndighet og forvaltningsansvar for kulturminner er fordelt mellom stat, fylkeskommune og kommuner. Fylkeskommunens kulturarvstrategi, Kulturarv 2020, inneholder retningslinjer for forvaltning og saksbehandling, der det er lagt særlig vekt på å tydeliggjøre skillet mellom lokalt, regionalt og nasjonalt forvaltningsansvar.

Audnedal kommune har hovedansvar for å identifisere, verdsette og forvalte verneverdige kulturminne, kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap i tråd med de nasjonale mål. Plan- og bygningsloven er kommunens viktigste virkemiddel i dette arbeidet. Reguleringsplaner, arealplanlegging og at kulturarven får oppmerksomhet i kommunale planprosesser og byggesaker er kommunens ansvar. Kommunen kan gjøre vedtak om vern gjennom reguleringsplaner.

Som planmyndighet har kommunene en sentral rolle i kulturminneforvaltningen. De lokale planleggingsprosessene kan være gode arenaer for aktiv medvirkning for lokalbefolkning, kulturminneforvaltning, historielag og andre frivillige miljøer, og andre interesserte.

Fylkeskommunen skal påse at statlige og regionale kulturminneinteresser ivaretas. Fylkeskommunen har først og fremst ansvar for å vurdere og gi uttalelser til tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer av regional og nasjonal verdi, mens tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer av mer lokal verdi, er et kommunalt anliggende.

Kommunen som eier

Sveindal museum eies av Sveindal krets og har vært benyttet til museumsformål siden 1925. Kommunen gir årlige tilskudd til museet (til guiding). Huset er en variant av «den mandalske stueform», med en tilbygd årestue som er en av de best bevarte i Vest-Agder. Bygningen er i fredningsklasse.

Det gamle posthuset og Barnevandrercenteret på Konsmo formidler historien om barnevandrerne på Agder. Senteret drives av Stiftelsen Det Gamle Posthuset, som får driftstilskudd fra Audnedal kommune.

Kirkene i Grindheim og Konsmo er viktige kulturminner. Etter Kirkeloven eies disse bygningene av de respektive sogn, mens driftsoppgavene forvaltes av kirkelig fellesråd. Det er imidlertid kommunen som er ansvarlig for vedlikeholdet av kirkebygningene.

Tilrettelagte kulturminner

Barnevandrerstien går gjennom kommunen. Stien krysser to fylker og åtte kommuner på sin vei gjennom Agder. Den er totalt 136 km lang. Barnevandrercenteret, som formidler historien om barnevandringene på 1800-tallet, er lokalisert på Konsmo. Ressursgruppen for Barnevandrerstien ble opprettet på initiativ fra Audnedal kommune, og skal utvikle og profilere Barnevandrerstien som en historisk vandrerute med fokus på både folkehelse og næring.

De rike folkevandringstidsfunnene og de bevarte gravhaugene i Ytre Ågedal er skiltet. Det samme gjelder bygdeborgen på Åbestad.

Samarbeid

Audnedal kommune har en aktiv frivillig sektor, og mye av det lokale kulturminnearbeidet i kommunen foregår i regi av frivillige organisasjoner, som historielag og bygdelag. Dette er en styrke, og innbyggernes engasjement er avgjørende for kunnskapen om lokalhistorie og kulturminner, og for lokal forankring av kulturminnevernet. Samarbeid med frivillige og lokale krefter vil være av største betydning for gjennomføringen av kulturminneplanen.

God bevaring er avhengig av at eiere og ansvarlige forstår verdien av kulturminnene. Det er til syvende og sist eierne som skal stå for vedlikehold og vern. Et godt samarbeid mellom kommunen og eierne er derfor viktig, og god informasjon og saksbehandling er en vesentlig del av dette samarbeidet.

Fungerende samarbeid mellom kommunen, fylkeskommunen og ulike statlige aktører er avgjørende for at kulturminneforvaltningen blir effektiv og god. Samarbeid på tvers av etatene i kommunen er likeledes viktig for å sikre at utviklingen går i ønsket retning. I Audnedal kommune er det ulike deler av administrasjon og politikk som har ansvar for forvaltning, byggesak og arealplanlegging på den ene siden, og utvikling, formidling og verdiskaping knyttet til kulturminner og -miljøer på den andre siden. Kommunen ønsker å styrke samarbeidet, slik at en får mest mulig ut av de virkemidlene en til enhver tid rår over.

Tilskuddsordninger og økonomiske virkemidler

Økonomiske tilskudd til kulturminner kan søkes fra ulike instanser.

Riksantikvaren (www.riksantikvaren.no/Veiledning/Tilskot) har midler til fredete bygninger og anlegg i privat eie, til sikring og istandsetting av verneede fartøy, til brannsikringsplaner i tette trehusmiljøer og til skjøtsel og skilting av automatisk fredete kulturminner.

Kulturminnefondet (www.kulturminnefondet.no/) er en statlig tilskuddsordning for private eiere av verneverdige kulturminner. Ordningen skal bidra til å øke innsatsen fra eiere og næringsliv for å ta vare på kulturminner, bidra til bevaring og bruk av kulturminner og kulturmiljø som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping, samt støtte prosjekter der offentlige og private aktører samarbeider. I perioden 2003-2017 ble det gitt 2 tilsagn til kulturminner i Audnedal fra fondet, på til sammen 37 000 kroner. Til sammenligning er det i samme periode gitt tilsagn til 183 prosjekter i Vest-Agder, til en samlet sum av ca. 22 millioner kroner.

Kulturminnefondet gir tilskudd til verneverdige kulturminner, uavhengig av formell status, mens tilskuddsordningene hos Riksantikvaren først og fremst gjelder kulturminner med formell vernestatus.

Fortidsminneforeningen har i samarbeid med Sparebankstiftelsen DNB etablert ordningen Kulturminner for alle (www.fortidsminneforeningen.no/kulturminner-for-alle). Eiere av kulturminner som står i fare for å bli ødelagte, kan søke. Kulturminnene må være allment tilgjengelige og ha en plan for videre bruk, og prosjekter med fokus på kompetanseoverføring gis prioritet.

Vest-Agder fylkeskommune har en tilskuddsordning for mindre kulturminnetiltak (www.vaf.no/tjenester/fylkeskonservatoren/tilskudd/kulturminnetiltak/). Eiere av kulturminne, eller andre med interesse eller engasjement for et kulturminne som trenger en hjelpende hånd oppfordres til å søke om midler til tilrettelegging, formidling og bruk av kulturminner. Fylkeskommunen har som intensjon å videreføre tilskuddsordningen. Flere av de eksisterende ordningene kan også omfatte kulturminnetiltak.

Noen av de tilskuddsordningene som Fylkesmannen i Agder forvalter (www.fylkesmannen.no/nb/Aust--og-Vest-Agder/Miljo-og-klima/Tilskuddsordninger/ og www.fylkesmannen.no/nb/Aust--og-Vest-Agder/Landbruk-og-mat/Tilskudd-innen-jordbruk-og-skogbruk/), kan også være relevante for kulturminnevernet. Det gjelder bl.a. tilskudd innenfor regionalt miljøprogram (RMP).

Vest-Agder-museet (www.vestagdermuseet.no/utlysning-prosjektmidler-2017/) disponerer prosjektmidler til små museer og andre ikke-kommersielle aktører som arbeider med kultur/naturhistorie i Vest-Agder. Museer uten fylkeskommunalt driftstilskudd, lag og foreninger og andre ikke-kommersielle aktører som har et kultur- eller naturhistorisk prosjekt de ønsker å realisere, kan søke om midler. Det er også mulig å søke om rådgivningstjenester fra Vest-Agder-museet.

Stiftelsen UNI (www.stiftelsen-uni.no/) gir tilskudd til istandsetting av bygninger og kulturminner i privat eie.

Norsk Kulturarv (www.kulturarv.no/) kan gi tilskudd gjennom aksjonene «Rydd et kulturminne» og «Ta et tak». Gjennom «Rydd et kulturminne» blir barn og unge engasjert til å delta i lokalt kulturminnevern, mens «Ta et tak» er en aksjon som retter seg mot våningshus og driftsbygninger.

Audnedal kommune deler ut kulturmidler to ganger årlig, med søknadsfrist 1. april og 1. september.

Kommunen disponerer også såkalte SMIL-midler (Spesielle Miljøtiltak I Landbruket), hvis hovedmål er å ivareta natur- og kulturminneverdier i jordbrukets kulturlandskap og redusere forurensingen fra jordbruket. Det kan bl.a. gis tilskudd til tiltak som ivaretar gammel kulturmark, tilrettelegger for større tilgjengelighet og opplevelser i landskapet og som holder verdifulle arealer oppe, samt skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer. Gjennom kommunens vedtatte kulturlandskapsstrategi er følgende tiltak prioritert i perioden 2017-2020:

- Utvalgte naturtyper
- Lokalt prioriterte kulturlandskap
- Tiltak som kvalifiserer til vedlikehold/skjøtselstilskudd fra Regionalt miljøprogram.

De fleste private fond krever at tiltaket skal ha verdi for allmennheten, dvs. at kulturminnet skal være tilgjengelig for alle, eller gi samfunnsøkonomisk verdi. Kulturminnefondet krever en egenandel på 30-50 %, men denne andelen kan dekkes av tilskudd fra private stiftelser. Private stiftelser kan også gi tilskudd til kommunale prosjekter.

Prinsipper for istandsetting og vedlikehold

Felles for de fleste tilskuddsordningene er at det forutsettes at man følger «antikvariske prinsipper» ved istandsetting, skjøtsel og vedlikehold. Når det gjelder bygninger, er det viktig at man tar hensyn til dens kulturhistoriske og arkitektoniske karakter.

Riksantikvaren gir disse rådene om hvordan man bør forholde seg:

- Det er bedre å vedlikeholde enn å reparere, og det er bedre å reparere enn å skifte ut! Selv om gamle originale materialer kan se slitte og nedbrutte ut, er de ofte i bedre stand enn førsteinstrykket skulle tilsi, og vil i mange tilfeller ha lenger varighet enn nye bygningsdeler. Materialkvaliteten er gjerne bedre enn dagens.
- Gjør så lite som mulig! Ta vare på og sett i stand originale deler.
- Gamle hus kan godt få lov til å se gamle ut! Ta vare på bygningsdeler som viser slitasje – det er en del av husets historie.

- Bruk tradisjonelle materialer og løsninger! Tradisjonelle materialer arbeider gjerne bedre sammen med eksisterende materialer.
- Sats på kvalitet fremfor økonomi!
- Gjør det riktig fra begynnelsen! Da holder huset mye lenger.
- Kjenn huset ditt! La det fortelle om sin historie, byggeskikk, karaktertrekk og svake og sterke sider. Da kan du forstå hvorfor skader oppstår og hvordan de bør utbedres, hva man bør passe særlig på når det gjelder vedlikehold osv.

Nettressurser

På disse nettsidene kan eiere av kulturminner finne nyttige råd og tips om kulturminner, istandsetting og vedlikehold:

Riksantikvaren (www.riksantikvaren.no/)

Vest-Agder fylkeskommune (www.vaf.no/tjenester/fylkeskonservatoren/)

Byggeskikksenteret i Flekkefjord (www.byggeskikksenteret.no/)

Bygningsvernsenteret i Aust-Agder (www.byggeskikksenteret.no/bygningsvernsenteret/)

Bygg og bevar (www.byggogbevar.no/)

Gamle trehus (gamletrehus.no/)

Strategier for kulturminnevern i Audnedal

Audnedal kommune vil legge følgende strategier til grunn for det videre arbeidet med kulturminner:

Vern

- Samarbeid med eiere av kulturminner
- Samarbeid med frivillige miljøer
- God informasjon til eiere og innbyggere
- Øke kompetansen om kulturminner, bruk, istandsetting og økonomiske tilskuddsordninger.

Forvaltning

- Samarbeid på tvers av etater i kommunen
- Effektiv, moderne og kunnskapsbasert forvaltning som til enhver tid har tilgang til oppdatert og digitalisert kunnskap
- Effektiv saksbehandling og god service til innbyggerne.

Formidling

- Innbyggere og besøkende skal få kunnskap om Audnedals historie gjennom god formidling og tilrettelegging av kulturminner
- Digitale verktøy skal brukes aktivt for å formidle historien.

Verdiskaping

- Audnedal kommune vil legge til rette for aktiv bruk av kulturminner i næring og annen verdiskaping.

Tema og prioriterte kulturminner

Kommunen har valgt å fokusere på disse temaene i planen:

- Byggeskikk og kulturmiljø
- Forsamlingshus
- Veier og samferdsel
- Tekniske og industrielle kulturminner
- Immaterielle kulturminner.

Kommunen må prioritere og sikre at de viktigste kulturminnene blir tatt vare på for ettertiden. Det innebærer at ikke alle vil finne igjen «sitt» kulturminne i planen. Audnedal kommune har valgt å prioritere noen *overordnede tema* som synliggjør områdets historie på en god måte. Det er videre lagt vekt på følgende kvaliteter:

- Autentisitet
- Identitet
- Brukspotensiale for verdiskaping, næring og/eller pedagogisk formidling
- Sjeldenhet
- Representativitet
- Alder.

Sveindal museum. Foto: Maren Holte

Sveindal bedehus. Foto: Maren Holte

I hovedsak er ikke kulturminner som er vernet etter kulturminneloven eller annet lovverk, tatt med. Kulturminneplanen er kommunens egen, og omfatter først og fremst kulturminner som har lokal verdi. At et kulturminne er omtalt i kulturminneplanen, innebærer *ikke* noe formelt vern. Planen peker på noen viktige miljøer med stor kulturhistorisk verdi, og der disse verdiene skal tas hensyn til ved byggeprosjekter og i planlegging.

Det er forsøkt å velge ut miljøer der flere kulturminner opptrer i sammenheng, mer vi har valgt å ta med noen spesielle enkeltobjekter i tillegg.

Sveindal

Området innbefatter det prioritert kulturlandskapet Sveindal.

Austre Sveindal og Butveit. Foto: Harald Solås

Av viktige kulturminner nevnes spesielt Sveindal museum og annen eldre bebyggelse, Sveindal bedehus (oppført av gjenbrukte brakker fra gruvedriften på Øvre Flottorp), Sveindal skolehus, Hanekilen med sag og to kvernhus, Bognevannslia jerngruve, samt veiminne i form av Sveindals kirkevei (i bruk frem til 1879), steinhvelvbrua i den gamle byveien og det tidligere fergeleiet (trekkferge) på begge sider av Mandalselva, inkludert veien på begge sider.

Konsmo sentrum

Kulturmiljø som omfatter Konsmo kirke og dens omgivelser, samt Det gamle posthuset, Prestestova, tidl. Brødrene Agedals bakeri, husmannsstua fra Aukland som nå står i Konsmoparken, samt krigsminnesmerket/Propellen og bevarte gravhauger i sentrum.

Konsmo Kirke. Foto: Maren Holte

Nordmannsvegen

Eldre veifar fra øst til vest gjennom kommunen (også kalt Skogsheivegen og Vårdalsdalsvegen); bygd i perioden 1830-1850, men følger eldre ridevei. Nordmannsvegen var prestevei, driftevei, barnevandrersti og byvei for grinddøler, eikdøler og fjotlendinger.

Langs veien ligger flere viktige kulturminner: Buveien Kleppestien, Botnan vannsag, gravhauger på Øvre Øydna, et eldre stabbur på Buvodden/Øvre Øydna, skolehuset på Øvre Øydna, inntaksdam i stein (Grindheim kommunale elektrisitetsverk) i Våråna og fraflyttet våningshus på Skogen (tidligere gjestgiveri og skystasjon, også brukt som kommunestyrelokale og bank).

Barnevandrerstien

Tilrettelagt tursti knyttet til barnevandringene. I tilknytning til Barnevandrerstien ligger skolehusene på Hellevann og Mosland, og ved Nepstad er det tufter etter en husmannsplass.

Flottorp

Kulturmiljø med utgangspunkt i de synlige sporene etter gruvevirksomheten på Flottorp. Området inkluderer de to prioriterte kulturlandskapene Øvre Flottorp og Ytre Flottorp.

Bru langs den bevarte daleveien ved Øydnesklev. Sag i bakgrunnen. Foto: Maren Holte

Sag på Øydnesklev. Foto: Maren Holte

Grindheim

Omfatter kulturmiljøet rundt Grindheim kirke og Grindheimgårdene. I området er også et istandsatt kvernhus. Området innbefatter det prioriterte kulturlandskapet Grindheim.

Grindheim kirke. Foto: Maren Holte

Audnedal stasjon/Øydneskleiv

Miljøet rundt stasjonsområdet med tidstypiske bolig- og butikkhus fra anleggstiden, nedlagt sidespor til industriområdet og godsrampe, samt den bevarte daleveien på strekningen Øydneskleiv – Valand med bru ved Øydneskleiv. I området (Øydneskleiv) er dessuten en sag.

Ytre Ågedal/Ågedalstø

Kulturmiljø med mange og viktige kulturminner: Prestestemmen (skal være bygd etter initiativ av en av Schive-prestene), Stø-saga ved Ågedalstø med kanalen fra Ågedalsbekken, Ågedal bedehus (1936), Ågedal skolehus (1893, Ågedal private realskole her fra 1934), stavbuene ved Sanden/Ågedalstø, Tingveien/Glåpeveien, samt gravhauger i innmarka på Ågedal og steinhella fra Heddågeren på Valand (flyttet til Ågedal i 1820).

Området omfatter det prioriterte kulturlandskapet Ytre Ågedal, Solbjør, Midtbø og Strisland.

Smedsland

Prioritert kulturlandskap.

Refsnes

Prioritert kulturlandskap.

Dalan

Prioritert kulturlandskap.

Listad

Prioritert kulturlandskap.

Espeland/Skarstad

Prioritert kulturlandskap.

Eikeland/Bjodan

Prioritert kulturlandskap.

Gislefoss

Prioritert kulturlandskap.

Øvre del av Trylandsvannsdraget

Strekningen mellom Sundsvannet og Eptevannet med bl.a. Sundstemmen (1921), veiminner som Lølandsveien (den gamle rideveien mellom Konsmo og Kvås) og bruene ved Risdal, Åsen og Sølverberget, krigsminnet/havaristedet for bombefly fra 2. verdenskrig og bygdeborgene på Åbestad og Brastad.

Selandsdalen skolehus

Godt bevart grendeskolehus/skolemuseum.

Strisland gårdskraftverk

Kraftverk etablert i 1916.

Skår

Området omfatter det prioriterte kulturlandskapet Skår.

I området finnes flere kulturminner, bl.a. en steinblokk med flere innskrifter fra 1600-tallet, risset inn av Eivind Davidsson Skår. Eivind var den som tok opp igjen gårdsdriften på Skår, som hadde ligget øde siden senmiddelalderen. Den begivenheten mintes han i 1632. I 1664 risset han så inn følgende innskrift: «Det var mit verck der jeg var ung – nu hafuer aldren giort mig tung – Gud gifue jeg kune byge der som jeg til evig tid skal vere». Innskriftene er et tidlig eksempel på skriftkultur i kommunen

og på renessansens fornyede interesse for historie og monumenter. Den er dessuten et sjeldent dokument over gjenryddingen av de mange ødegårdene etter Svartedauen.

Andre viktige kulturminner

I tillegg til de utvalgte objektene/miljøene, vil kommunen peke på følgende kulturminnetyper som spesielt viktige hos oss:

- Stemmer/demninger
- Gårdssager, også murer etter slike
- Kvernhus, også murer etter slike
- Stabbur (Sefrak-registrerte)
- Dekoreerte/rosemalte stover
- Utløer
- Driftsbygninger (Sefrak-registrerte)
- Andre Sefrak-registrerte bygninger med oppføringstidspunkt før 1850
- Buveier
- Kirkeveier og andre eldre veifar/stier mellom gårdene
- Endestaver og andre grensemerker
- Lokalteter som det er knyttet sagn og tradisjon til.

Handlingsplan

Tiltak i utvalgte kulturmiljøer

Overordnede tiltak

Sted	Tiltak	Mål	Finansiering	Ansvar	Prioritet	Når
Hele kommunen	Utarbeide en skiltmal (blå plakett og infoskilt) og skiltplan	Enhetlig utseende og oversikt		Kommunen	1	2019/2020
Hele kommunen	Skilting av viktige kulturminner	Synlighet og opplysning		Kommunen	2	2019/2020
Hele kommunen	Nyutgivelse av bygdebøker	Beholde lokal identitet og bolyst	2.5 mill. bevilget	Kommunen/historielaget	3	2019-2021
Hele kommunen	Undervisningsopplegg om kulturminner for skoler og barnehager	Engasjement og identitetsskaping		Kommunen/Kulturelle skolesekken	4	årlig
Hele kommunen	Rydd et kulturminne	Engasjement. Lokalt kulturminnevern	Eksternt stipend 4000kr (Norsk kulturarv)	Skoler/ klasser, lag og foreninger	5	årlig
Hele kommune	Systematisere og lage oversikt over lokalhistorisk litteratur			Kommunen/biblioteket/historielaget	6	2020
Hele kommunen	Kartfeste skolehus og forsamlingshus			Kommunen	7	2020/2021
Hele kommunen	Blå plakett på skolehus og forsamlingshus med info			Kommunen	8	2020/2021
Hele kommunen	Registrere, fotografere og kartfeste rosemalte stover				9	2021
Hele kommunen	Utarbeide kulturkart				10	2021
Hele kommunen	Registrere stabbur				11	

Hele kommunen	Utarbeide skjøtselsplaner for viktige arkeologiske kulturminner				12	
Hele kommunen	Evaluere/gjennomgå Sefrak-registeret, med særlig vekt på kulturminnetyper som er angitt som viktige i planen				13	
Hele kommunen	Registrere prioriterte kulturmiljøer/-minner i Askeladden				14	

Tiltak i utvalgte kulturmiljøer

Tiltakene er prioritert med tallene 1-3, der 1 er høy prioritet og 3 er lav prioritet.

Sted	Tiltak	Mål	Finansiering	Ansvar	Prioritet	Når
Sveindal	Utrede ulike modeller for drift og finansiering av Sveindal museum				3	
	Rydding/skilting av viktige kulturminner	Synlighet. Vern gjennom bruk		Kommunen/ frivillige lag/ foreninger/ grunneiere	1	
	Kollungtveitsfossen: Rydding/merking av sti, skilt.			Kommunen/ frivillige lag/ foreninger/ grunneiere	2	
	Informasjonsskilt trekkferje. Dokumentere varslingsystem ferje, skilt på/ved tre.	Synlighet. Vern gjennom bruk		Kommunen/ vel/ grunneiere	1	
	Åseralsvegen. Rydding av sti rundt steinbrua, skilt.			Kommunen/ grunneiere	2	
Hanekilen	Skilt, rydding av veg.			Kommunen/ grunneiere	1	
Konsmo sentrum	Informasjonsskilt ved kirken			Kommunen	1	

	Krigsminne, propellen - Belysning.			Kommunen + historielaget	1	2019
Nordmannsvegen	Vurdere istandsetting av huset i Skogen				3	
	Informasjonsskilt, kart og parkering.			Kommunen	1	
	Rydding og klopping			Friluftsråd/ grunneiere		
	Vurdere forlengelse til Byremo				3	
Øvre Øydna	Opprusting og merking av Audnedalsveien som kjørevei fra Nesan og nordover			Grunneiere	2	
Barnevandrerstien	Rydding og vedlikehold			Kommune/ vel	2	årlig
Flottorp	Skilting/merking og tilrettelegging tursti.		Eget prosjekt	FLiR	1	2019
	Informasjonsskilt og kart ved parkering				3	
Grindheim	Informasjonsskilt ved kirken			Kommunen	1	
Audnedal stasjon/ Øydneskleiv	Hægebostad tunnelen; tunnelåpninga synlig for publikum. Sti og skilting. Vegetasjonsrydding				3	
Ytre Ågedal/Ågedalstø	Skilting og tilrettelegging/kultursti				2	
Åbestad	Skilting av sti til bygdeborg. Tilrettelegging parkering 3-4 biler. Rydde sti. Oppgradere informasjonsskilt.			Friluftsråd/ grunneiere/ kommunen	1	
Øvre del av Trylandsvassdraget	Merking av funnsted – fly. Rydding av vegetasjon ved bruer				2	
Selandsdalen skolehus	Ivareta skulehuset i original stand med			Vel	2	

	gjenstander og historier					
Strisland gårdskraftverk					3	
Skår	Utarbeide skjøtselsplan for steinen Takoverbygg Rydding og evt. skilting				2	
Kleppestien	Rydding, istandsetting, skilt/informasjon				3	
Sundsdammen	Skilt/informasjon				3	
Bognevannslia	Gruva. Merking/rydding av veg, informasjonsskilt				3	
Vest Botnan	Botnan vannsag. Skilting				2	

Litteratur

- S. Aukland 1967. *Nordre Undals sparebank 1867-1967*. Kongsmo: Banken.
- T. Bergstøl 1926-1959. *Atterljom. Folkeminne fraa smaadalane kring Lindesnes*, I-III. Oslo: Norsk folkeminnelag.
- T. Bergstøl 1966. *Konsmoboka 1. Gards- og ættesoge*. Mandal: Bygdesogenemda.
- T. Bergstøl 1966. *Konsmoboka 2. Nærings- og kulturlivet*. Mandal: Bygdesogenemda.
- A.B. Birkeland 2011. Øydneskleiv på 50- og 60-tallet. *Årbok Audnedal historielag 2011*, s. 69-78.
- J. Birkeland 2002. *Kongsmo kirke 200 år, 1802-2002*. Mandal: Kongsmo sokneråd.
- J. Birkeland 2010. Med Sørlandsbanen i Kongsmo. *Årbok Audnedal historielag 2010*, s. 39-42.
- M. Breilid 1974. *Kultursoge for Bjelland og Grindheim*. Mandal: Bygdesogenemdene i Bjelland og Grindheim.
- K.H. Bringsdal, I. Fredriksen & T. Ougland 2016. Folkedrakter i Audnedal kommune. *Årbok Audnedal historelag 2016*, s. 38-45.
- K. Byremo 2003. Glimt frå liv og levemåte rundt Flottorpsgruva. *Liv og levemåte i Grindheim 2*, s. 22-26.
- K. Byremo 2016. Gruvedrift på Vårdal. *Årbok Audnedal historielag 2016*, s. 36-37.
- O. Flottorp 2016. Gruvene på Ytre Flottorp. *Årbok Audnedal historielag 2016*, s. 29-35.
- K. Flaot 1957. Grindheim. I: *Norges bebyggelse. Sørilige seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Vestre del*, s. 277-299. Oslo: A/S Norsk faglitteratur.
- J.K. Gislefoss 1957. Kongsmo. I: *Norges bebyggelse. Sørilige seksjon. Herredsbindet for Vest-Agder. Østre del*, s. 278-291. Oslo: A/S Norsk faglitteratur.
- P. Haaland 1989. *Glimt frå skulen*. Kongsmo: Audnedal kommune, Hovedutvalg for undervisning.
- T.K. Grindheim 2015. «Runesteinen» i Skore. *Årbok Audnedal historielag 2015*, s. 77-79.
- R. Gullsmo 2005. Kleppstien på Ytre Øydna. *Liv og levemåte i Grindheim 4*, s. 24-26.
- T.N. Hageland 2000. *Gamle veger i Vest-Agder*. Kristiansand: Statens vegvesen Vest-Agder.
- E. Haaland 2004. Ferjetrafikken over Mandalselva ved Sveindal. *Liv og levemåte i Grindheim 3*, s. 61-71.
- E. Haaland 2005. Litt om Anna Sveindal før huset blei museum. *Liv og levemåte i Grindheim 4*, s. 43-48.
- O.T. Hårtveit 2017. "Født til å fiske, tvunget til å jobbe". Kveldsprat med Kristen Gislefoss. *Årbok Audnedal historielag 2017*, s. 51-66.
- A.G. Kant Langseth & K.H. Tisland 2012. Bygging av Sørlandsbanen. *Årbok Audnedal historielag*, s. 64-70.

I. Leland 2010. *3 bedehus på Byremo. Historie og forteljingar frå det kristne arbeidet i bygda gjennom 200 år*. Byremo: Byremo bedehus – Betania.

Matminner frå Grindheim. Byremo: Grindheim bygdekvinneleg, 2017.

T. Ougland 2015. Knoddedalen – den første husmannsplassen i Konsmo. *Årbok Audnedal historielag 2015*, s. 80-84.

S. Seland 1953. Grindheim herred. I: *Det norske næringsliv. Vest-Agder fylkesleksikon*, s. 290-291. Oslo: Det norske næringslivs forlag.

S. Seland 1964. *Bjelland og Grindheim sparebank. Bankens historie gjennom 100 år*. Mandal: Banken.

B. Skisland & T.A. Øidne 1953. Konsmo herred. I: *Det norske næringsliv. Vest-Agder fylkesleksikon*, s. 322-326. Oslo: Det norske næringslivs forlag.

I. Solbu 1973. *Nedlagte heiegårder i Vest-Agder. Fortid og fremtid*. Ås: Norges landbrukshøgskole/Institutt for hagekunst.

F.-A. Stylegar 2018. *Grindheim kyrkje*. Kristiansand: Grindheim sokneråd.

H.M. Sveindal 2015. Knottefabrikken på Sveindal. *Årbok Audnedal historielag 2015*, s. 24-32.

H.M. Sveindal 2016. Undalens Molybdengruber AS – et gruveeventyr på Øvre Flottorp i Grindheim. *Årbok Audnedal historielag 2016*, s. 6-16.

H.M. Sveindal 2019. *Amerikafeber*. Byremo: Grindheim Bygdekvinneleg.

T. Tryland, J. Birkeland & R.K. Danielsen 1990. *Sagbruksregistreringa Lindesnes 1983-90*. Kristiansand: Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.

G. Øidne 1950. *Audnedalen*. Hovedoppgave i geografi: Oslo: Universitetet i Oslo.

T.A. Øidne 1937. Konsmo. Tidsrummet 1911-1936. I: *Vest-Agder fylke 1837-1937*, s. 418-421. Kristiansand: Vest-Agder fylkesting.

A.M. Ågedal 2016. Trylandsvassdraget. *Årbok Audnedal historielag 2016*, s. 57-65.

A.M. Ågedal, R. Egeland & J. Birkeland 2013. *Flystyrten over Konsmo i 1943*. Kristiansand: Audnedal historielag/Stiftelsen Arkivet.

T. Ågedal 2012. Det daglige brød i 90 år, 1923-2013. *Årbok Audnedal historielag 2012*, s. 74-96.